

АСПЕКТОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Ніка О.І., к. філол. н.

ЛІТЕРАТУРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЕРСПЕКТИВНОСТІ ІДЕЙ П.Г. ЖИТЕЦЬКОГО

У статті аналізується історична динаміка української літературної мови з погляду перспективності наукових ідей П.Г. Житецького в сучасному мовознавстві.

Ключові слова: історія літературної мови, принципи теоретичного моделювання, лінгвістична перспектива.

The article analyses the historical dynamics of the literary Ukrainian language development from the perspective of P.G. Zhytetsky's scientific ideas in the context of modern linguistics.

Key words: history of literary language, the principles of theoretical modelling, linguistic perspective.

В статье анализируется историческая динамика украинского литературного языка с точки зрения перспективности научных идей П.И. Житецкого в современном языкознании.

Ключевые слова: история литературного языка, принципы теоретического моделирования, лингвистическая перспектива.

2011 рік відзначений декількома датами, значущими не лише для історії української мови: вшануванням пам'яті відомого історика мови П.Г. Житецького (1837–1911) і 450-річчя значного в українській культурній історії рукопису – Пересопницького Євангелія (1556–1561), дослідженню якого П.Г. Житецький присвятив окрему наукову розвідку "Опис Пересопницького рукопису XVI ст."¹ і до якого часто апелював у своєму фундаментальному "Нарисі

літературної історії української мови в XVII віці"². Взаємозв'язок цих подій зумовлений тим, що у другій половині XIX ст. П.Г. Житецький започаткував наукове вивчення Пересопницького Євангелія в історії літературної мови, а 2011 рік Верховна Рада оголосила роком цієї української першокниги.

Символічно, що лінгвістична розвідка П.Г. Житецького про цю писемну пам'ятку стала однією з перших його наукових праць (про що свідчить особистий архів П.Г. Житецького)³, в яких було представлено принципи мовознавчого аналізу давніх текстів, їх прецедентність для динамічної характеристики літературної мови в різні періоди. Так, Пересопницьке Євангеліє становить нову сторінку в історії української літературної мови, широко ілюструючи вплив живого народного мовлення на переклади євангельського тексту у другій половині XVI ст. Ґрунтовне вивчення цієї писемної пам'ятки дало можливість П.Г. Житецькому встановити "у величезній кількості риси народної фразеології з її типовими особливостями як щодо звуків і форм, так і щодо слововживання, словорозміщення та будови речень"⁴.

Пізніше, у праці "Про переклади Євангелія українською мовою" він продовжив цей ракурс дослідження в діахронії, порівнюючи тогочасні українські переклади Євангелія з попередніми.

В історичній лінгвістиці перспектива лінгвістичного дослідження перекладів сакрального тексту староукраїнською мовою, зокрема Пересопницького Євангелія, знайшла продовження у відомих працях І.П. Чепіги⁵ та ін. Прецедентність Пересопницького Євангелія в аспектах взаємодії церковнослов'янської та староукраїнської мов (особливо з лексичного і синтаксичного погляду), засвідченості реформаційних перекладів Святого Письма в Україні другої половини XVI ст. увиразнили цей текст в історії української культури і літературної мови.

Закономірно, що П.Г. Житецький співвідносить ці переклади з реформаційними впливами, які "викликали тут увагу книжних людей до народної мови, що виявилось в цілому ряді перекладів євангелія та інших священних книг "изъ языка бльгарского на

мову рускую" або "с полскаго языка на речь рускую". Постала, отже, потреба створити писемну українську мову як окреме ціле, відмінне від слов'янської і польської"⁶. Як відомо, розширення її функцій дослідники пов'язували з нововірчими впливами⁷.

Відповідно, розвиток староукраїнської літературної мови не співвідносять лише з одним аргументом, оскільки в цей час накладається низка чинників, що спричинює світоглядні і мовні новації. Безперечно, одним із них є внутрішня інтенційність, іманентна потреба в розвитку книжної мови, актуалізована суспільними питаннями, вирішення яких відповідало часу.

Цей процес потребує спеціального дослідження, оскільки "найважливішим, неминущим набутком цього періоду є створення писемної південноруської мови, мови літературної і наукової, без порівняння ближчої до народної мови, ніж давня церковщина"⁸. Лінгвістичне обґрунтування "простої мови", започатковане в наукових студіях П.Г. Житецького, продовжено у працях І.І. Огієнка⁹ та ін., які заклали основи аналізу літературної мови в контексті соціокультурних змін XVI – XVII ст.

Як впливає з назви праці П.Г. Житецького "Нарис літературної історії української мови в XVII ст.", так і проілюстрованих ним висновків про її "нову течію" розгляд XVII ст. аргументується цілісно, без поділу. У порівнянні з іншими підходами до періодизації історії літературної мови цей період визначається лише в підручнику "Історія української літературної мови" В.М. Русанівського.

Більш важливим став сформульований П.Г. Житецьким перспективний висновок: "Без сумніву, в XVI – XVII ст. українська мова йшла за новою течією, а не за старою. В цьому легко переконатися, порівнюючи писемні пам'ятки однакового змісту – пізніші з найдавнішими"¹⁰, що опертий на надійну фактологічну основу. Зокрема, зіставивши Пересопницю з текстом Остромирового Євангелія він проілюстровав цю тенденцію на матеріалі функціональних замін тих форм, які оминав перекладач Пересопницького Євангелія. Так, визначена О.О. Потебнею роль активних коротких дієприкметників була "у давній мові більш схожа з дієсловом, ніж у новій", що характеризує не тільки діахронічний процес функціональних

зміщень таких одиниць, які трансформуються в дієприслівники, а отже, втрачають предикативні функції, але й виступає фактологічною основою для увиразнення П.Г. Житецьким нових ознак староукраїнської мови у другій половині XVI – XVII ст.

Активні процеси в мові, її лексикографічна кодифікація також увиразнені П.Г. Житецьким у коментарях до опублікованого ним рукописного "Словника книжної української мови за рукописом XVII ст."¹¹, який більш відомий в історичній лінгвістиці як "Синоніма словеноросская"¹². Це словник активного типу, в якому реєстрова частина – українська, проте, за міркуваннями П.Г. Житецького, добір абстрактних слів, "які переходили в книжну українську мову переважно з мови польської", мав на меті "витіснити з неї польські слова синонімічними слов'янськими словами"¹³. Отже, в умовах полілінгвальності доводиться враховувати її зв'язки з іншими мовами, а також із живим народним мовленням.

Акцентуючи увагу на розвитку староукраїнської літературної мови (за термінологією П.Г. Житецького, книжної української мови)¹⁴, він проілюстрував особливості мовної норми, специфіку її "складання" відповідно до дискурсу, час від часу торкаючись стильових ознак. Це пов'язано зі свідомо сформульованим завданням автора: "роблячи спробу наукового аналізу книжної української мови в цілому її складі, а не в окремих творах тих чи інших українських письменників, ми будемо шукати опорну точку в тих умовах обробки її, які стояли незалежно від особистого авторства і навіть підкоряли своєму впливові його своєрідні засоби висловлювання"¹⁵. Утім, почасти заявляє про стилістичні ознаки історичної та ораторсько-проповідницької літератури XVII ст., що підкріплено значною кількістю цитат із цих текстів. Окремі міркування про проповідницькі тексти цього часу засвідчують розуміння їх інтерактивності, хоч і, напевне, зваженого підходу потребує розуміння дослідником їх як дискурсивних, тобто таких, в яких "грізні й багатознаменні події до глибини душі зворушували письменників, які здобули свою освіту в Києво-Могилянській академії"¹⁶ та ін.

Натомість розуміння історії української літературної мови як історії стилів певною мірою проглядається в наступній роботі

автора – "Енеїда" Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття"¹⁷. У ній докладно схарактеризовано жанрово-стильову розмаїтість у XVIII ст., яку П.Г. Житецький намагався представити у зв'язку з мовною різноманітністю і навіть авторськими уподобаннями. Так, функціональні особливості церковнослов'янської (за термінологією автора, слов'яноруської, слов'яноукраїнської, щоправда, автор ще називає ці окремі мови і різновидами мови, і типами мови) схарактеризовано на матеріалі творів Ф. Прокоповича, літопису Г. Грабянки, "Подорожей" В. Григоровича-Барського та ін., староукраїнської (книжної української мови) – в уніатських публікаціях, літописах і діаріюшах XVIII ст. На думку П.Г. Житецького, вони "повинні були зникнути у загальній течії літературного руху, створеного Петром Великим"¹⁸.

Показово, що розвиток низького функціонального слогу староукраїнської літературної мови з'ясовується крізь призму її еволюції у XVII ст., а отже, з цього погляду обидві статті, присвячені XVII і XVIII ст., П.Г. Житецький розглядає в діалектичному зв'язку, відповідаючи на питання: "Як проникало народне мовлення в літературний ужиток?" На цій основі вибудовується прогностична теза про різні ступені взаємодії літературної мови з живим народним мовленням, що дає підстави автору логічно вмотивувати її перехід на народну основу, прикладом чого слугувала "Енеїда" І. Котляревського.

Із цього погляду визначалася відповідь про ступінь зв'язку української літературної мови у старий і новий періоди (публікації М.А. Жовтобрюха, В.А. Передрієнка, Л.Т. Масенко та ін.).

Певним чином процесуальність "національної самосвідомості південнорусів" на межі XVI – XVII ст. проглядається в окресленні феномену І. Вишенського, щоправда, автором праці "Літературна діяльність Іоана Вишенського"¹⁹ є Гнат Житецький, син П.Г. Житецького. Так, у вже згаданій праці П.Г. Житецького окремий розділ присвячено уніатським творам XVIII ст., що засвідчує оцінку мовної ситуації на Правобережній Україні, а полемічна література XVII ст. лише згадується в актуальних для цього часу контекстах лише як така,

що "всупереч своїй назві вносила розбрат у народне співжиття"²⁰. Доречні міркування з цього приводу містяться у передрукованій вступній статті Л.А. Булаховського до "Нарисів...", що подається у примітках до опублікованих 1987 року праць П.Г. Житецького.

На протипагу цьому відзначається певною новизною підхід Г.П. Житецького до з'ясування не стільки постаті самого І. Вишенського, його способу ведення полеміки, скільки до осмислення "процесу поступового розрізнення старої синонімічності понять націоналізму і детального визначення змісту понять – православна віра, руський народ, слов'янська мова"²¹. Вочевидь, на цьому базуються оцінки І.І. Огієнка, І.Я. Франка, С.І. Маслова про специфіку літературної мови з другої половини XVI ст.

Важливо підкреслити той факт, що основні тенденції розвитку літературної мови відображені в їх діахронічній перспективі: аналізуючи XVII ст., П.Г. Житецький не обходиться без висновків про мову Пересопницького Євангелія, так само й "Енеїду" розглядає в контексті її попередників. Із цього постає задекларований дослідником комплексний підхід до дослідження XVI – XVIII ст. у літературній історії української мови. Проте у полі уваги автора перебуває практично увесь давній період. Так, на матеріалі "Слова о полку Ігоревім" ("Про літературну форму і поетичний стиль "Слова о полку Ігоревім")²² простежує зв'язок із народними думами, як і новий в історичній лінгвістиці цього часу аспект адаптації книжних форм і конструкцій під впливом народного мовлення. На основі текстів XI – XII, а особливо XIV – XV ст. вибудовує відповідь на актуальне питання про автохтонність українців: Як говорили в Києві в XIV – XV ст.? ("З приводу питання про те, як говорили в Києві в XIV и XV ст."), чому присвячене й обґрунтування найважливіших рис українського вокалізму в XII – XIII ст. ("Нарис звукової історії української мови").

Відповідно до актуальних для другої половини XIX ст. дискурсивних практик П.Г. Житецький, пишучи свої праці російською, брав участь у правописному і лексикографічному опрацюванні української мови, що поціновано у публікаціях

"Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства", у "Словарі української мови" Б. Грінченка.

Посутнісні питання про походження української мови, її основні характеристики в еволюційному співвідношенні, діалектна диференціація перебували в центрі обговорення наукових осередків, зокрема діяльність П.Г. Житецького пов'язана з Київською історико-філологічною школою. Наголосимо, що Павло Гнатович заклав основи теоретичного моделювання церковнослов'янської і староукраїнської літературних мов, впливу на них народного мовлення протягом другої половини XVI – XVIII ст. Він свідомо розширив часовий дискурс дослідження, охоплюючи різні ступені взаємодії церковнослов'янської та книжної української мови, процесуальність літературного утвердження живого народного мовлення.

На увагу заслуговує аналіз літературної мови у зв'язку з уявленнями про схоластичну науку XVII ст., диференційована оцінка мовної ситуації у XVIII ст. та ін., що засвідчує низку позамовних чинників, дотичних до мовної динаміки, як і міждисциплінарність наукового пошуку.

З іменем Житецького пов'язана апробація текстоцентричного методу в історичній лінгвістиці, оскільки й окремі його статті, і розділи, присвячені дослідженню окремого періоду в історії української літературної мови, ґрунтуються на основі тексту чи текстів для об'єктивації мовного розвитку. Дослідник збагатив спектр лінгвістичного аналізу староукраїнських текстів, додаючи до широко прокоментованих фактів фонетичного і морфологічного порядку синтаксичні, ілюструючи взаємозв'язок граматичних явищ в їх історичному співвідношенні.

За оцінкою Ю.В. Шевельова, П.Г. Житецький, К.П. Михальчук і О.О. Потебня "становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів... Кожний у своїй ділянці, вони були піонерами не тільки в українському мовознавстві, а і в загальнослов'янському"²². Безперечно, йдеться про дослідження П.Г. Житецького в царині історії літературної мови, перспективність яких доводиться застосуванням текстоцентричного методу лінгвістичного

аналізу, міждисциплінарністю дослідження, відображенням основних тенденцій літературної мови у двоспрямованості зовнішніх і внутрішніх чинників її розвитку, в діахронічній динаміці і взаємозв'язку та ін.

¹Описание Пересопнищской рукописи XVI века с приложением текста евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / Сост. П. Житецкий. – К., 1876; ²Житецкий П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII віці / П.Г. Житецкий // Житецкий П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 21, 42-43; ³Степченко О.П. Житецкий Павло Гнатович / О.П. Степченко [Електронний ресурс] // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Відп. ред. О.С. Онищенко. – К., 2002. – 768 с. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Putivnyk_IR.php;

⁴Описание... – С. 4; ⁵Чепіга І.П. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалах перекладів Євангелія) / І. Чепіга // ЗНТШ. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІХ. – Львів, 1995. – С. 277–288; Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко (підгот.); О.С. Онищенко та ін. (ред. кол.) – К., 2001. – С. 13–54; ⁶Житецкий П.Г. Нарис... – С. 20; ⁷Русанівський В.М. Історія української літературної мови: підр. / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – С. 63; ⁸Франко І.Я. Характеристика руської літератури XVI – XVIII століть / І.Франко; пер. з польськ. В. Кречотня // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 354; ⁹Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560-х рр. / І.Огієнко. – Варшава, 1930. – 520 с.; Огієнко І.П. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.; ¹⁰Житецкий П.Г. Нарис... – С. 42; ¹¹Житецкий П. Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века". – Киев, 1888. – 104 с.; ¹²Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская / Підгот. до друку і вступ. ст. В.В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1964. – 203 с. – (Пам'ятки української мови XVI – XVII ст. Серія наукової літератури); ¹³Житецкий П. Словарь... – С. 5; ¹⁴Житецкий П.Г. Нарис... – С. 45; ¹⁵Там само. – С. 58; ¹⁶Там само. – С. 134; ¹⁷Житецкий П. Энеида Котляревского и древнейший список ея в связи с обзором малорусской

литературы XVIII века. Изд. "Киевской Старины". – К. : тип. Имп. Унта св. Владимира. – 1900; український переклад: Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 139–254; ¹⁸Житецький П.Г. "Енеїда"... – С. 228; ¹⁹Житецький П.Г. Литературная деятельность Иоанна Вишенского / И. Житецкий / Отгиск из "Киевской старины". – К., 1890. – 50 с.; ²⁰Житецький П.Г. Нарис... – С. 25; ²¹Житецький П.Г. Литературная... – С. 38–39; ²²Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Упор., вступ. слово Л.Т. Масенко. – К. : КМ Академія. – 2002. – С. 9.

Насико Г.М., к. філол. н.

РІЗНОВИДИ ПРЕЦЕДЕНТНИХ СУБТЕКСТІВ У ПРИРОДНИЧОМУ ТРАКТАТІ XVII ст.

У статті розглянуто типологію та засоби вираження прецедентних субтекстів у слов'яноноруському перекладі наукового трактату кінця XVII ст. "Проблемата".

Ключові слова: прецедентний феномен, семантична структура, староукраїнський науковий текст.

The article deals with the types and means of precedent subtexts in Slavic translation of natural scientific text of 17 century "Problemata".

Key words: precedent phenomenon, semantic structure, Old Ukrainian scientific text.

В статье рассматриваются типология и способы выражения прецедентных субтекстов в славянонорусском переводе научного трактата конца XVII в. "Проблемата".

Ключевые слова: прецедентный феномен, семантическая структура, староукраинский научный текст.

Поняття прецедентного феномену функціонує в сучасних лінгвістиці та стилістиці тексту, культурології, перекладознавстві як позначення компонента знань, "добре відомого представникам певної етнокультурної спільноти,